

QURILISH KORXONALARIDA DAVR XARAJATLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Pardaboyeva Ruxsora Qodirboyevna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti. "Mikroiqtisodiyot" kafedrası o'qituvchisi.

ruxsorapardaboyeva0405@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada qurilish korxonalarida davr xarajatlarining mohiyati, tarkibi va ularni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Davr xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari bilan farqli ravishda mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan, biroq korxonaning umumiy moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi xarajatlarni hisoblanadi. Maqolada boshqaruv, savdo va ma'muriy xarajatlarning iqtisodiy mazmuni, ularni rejalashtirish va tahlil qilish usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, qurilish korxonalarida davr xarajatlari optimallashtirishning samarali yo'llari, raqamli texnologiyalar yordamida ularni monitoring qilish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari qurilish sohasida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: davr xarajatlari, qurilish korxonalari, boshqaruv xarajatlari, ma'muriy xarajatlari, savdo xarajatlari, xarajatlarni tahlil qilish, optimallashtirish, moliyaviy natija.

Abstract: This article discusses the nature, composition and specific features of period costs in construction enterprises. Period costs, unlike production costs, are costs that are not included in the cost of products, but directly affect the overall financial results of the enterprise. The article considers the economic content of management, sales and administrative costs, methods of their planning and analysis. Also, effective ways to optimize period costs in construction enterprises, the possibilities of monitoring them using digital technologies are analyzed. The results of the study serve to ensure financial stability and increase competitiveness in the construction industry.

Keywords: period costs, construction enterprises, management costs, administrative costs, sales costs, cost analysis, optimization, financial result.

Абстрактный: В данной статье рассматриваются сущность, состав и особенности затрат периода на строительных предприятиях. Затраты периода, в отличие от производственных, представляют собой затраты, которые не включаются в себестоимость продукции, но непосредственно влияют на общие финансовые результаты деятельности предприятия. В статье рассматривается экономическое содержание управленческих, коммерческих и управленческих расходов, методы их планирования и анализа. Также анализируются эффективные способы оптимизации затрат периода на строительных предприятиях, возможности их мониторинга с использованием цифровых технологий. Результаты исследования способствуют обеспечению финансовой устойчивости и повышению конкурентоспособности в строительной отрасли.

Ключевые слова: затраты периода, строительные предприятия, управленческие расходы, управленческие расходы, коммерческие расходы, анализ затрат, оптимизация, финансовый результат.

Kirish (Введение/Introduction).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxona o'z faoliyatini samarali yuritish, raqobatbardosh bo'lish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun xarajatlarni oqilona boshqarishi zarur. Ayniqsa, qurilish sohasida bu masala alohida ahamiyatga ega, chunki ushbu tarmoqda ishlab chiqarish jarayoni murakkab, uzoq muddatli va resurs talabchan bo'ladi. Qurilish korxonalarining moliyaviy natijalari ko'p jihatdan ularning xarajatlarni to'g'ri tasniflash va boshqarish qobiliyatiga bog'liqdir.

Davr xarajatlari bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, biroq korxonaning faoliyatini yuritish, boshqarish, marketing va xizmat ko'rsatish kabi sohalarida yuzaga keladigan xarajatlardir. Ular mahsulot tannarxiga kiritilmaydi, balki korxonaning davriy moliyaviy natijalariga, ya'ni foyda yoki zarariga bevosita ta'sir qiladi.

Qurilish korxonalarida davr xarajatlari tarkibiga quyidagilar kiradi: ma'muriy boshqaruv xarajatlari (rahbariyat, buxgalteriya, yuridik xizmat, ofis ijarasi va boshqalar), marketing va savdo xarajatlari (reklama, tenderlarda ishtirok etish, mijozlar bilan aloqa o'rnatish) hamda boshqa umumxo'jalik xarajatlari. Ularning har birini to'g'ri hisobga olish va nazorat qilish korxonaning foydalilik darajasini aniqlashda muhim o'rin tutadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda qurilish sohasining jadal rivojlanishi, yangi infratuzilma loyihalarining kengayishi va raqobatning kuchayishi sharoitida davr xarajatlari optimallashtirish dolzarb vazifalardan biriga aylangan. Shu boisdan, ushbu mavzuda davr xarajatlarning iqtisodiy mohiyatini chuqur o'rganish, ularni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Обзор литературы/Literature review).

Qurilish korxonalarida davr xarajatlari hisobga olish va boshqarish korxonaning moliyaviy natijalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Qurilish jarayonining uzoq muddat davom etishi, obyektlarning individual xususiyatlari, xarajatlarning turli yo'nalishlarda shakllanishi hamda resurslardan foydalanish darajasi ushbu xarajatlarni to'g'ri tasniflash va hisobga olishni talab etadi.

Ergashev X.X. qurilish korxonalarida auditning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etib, xo'jalik operatsiyalarini nazorat qilish, xarajatlarning asoslanganligini tekshirish va moliyaviy natijalarni to'g'ri shakllantirish auditning muhim yo'nalishlari ekanligini ta'kidlaydi [1]. Ushbu yondashuv davr xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi va ularning moliyaviy hisobotlarda haqqoniy aks ettirilishini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiyotiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi va resurslardan samarali foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [2]. Mazkur yondashuv qurilish korxonalarida xarajatlarni shakllantiruvchi omillarni aniqlash va ularni optimallashtirish uchun muhim nazariy asos hisoblanadi.

Rasulova S. va Namazbayev S. qurilish sohasida rentabellikni oshirish masalalarini o'rganib, xarajatlarni samarali boshqarish korxona rentabelligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini asoslaydi [3]. Mualliflarning yondashuviga ko'ra, davr xarajatlari maqbul darajada saqlash va ularning o'zgarishini muntazam nazorat qilish

qurilish korxonalarining moliyaviy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shirinov U.A. va Nasriddinov B.K. qurilish korxonalarida daromadlar auditini takomillashtirish masalalarini tadqiq qilib, daromadlar va xarajatlarning o'zaro bog'liqligi moliyaviy natijalarni baholashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatgan [4]. Mazkur tadqiqot davr xarajatlarini korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy omil sifatida baholash imkonini beradi.

Fadeyeva V.V. va Vil D.V. qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobining o'ziga xos jihatlari o'rganib, xarajatlarni to'g'ri tasniflash va kalkulyatsiya qilish moliyaviy natijalarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ekanligini ta'kidlaydi [5].

Proxorova D.V. qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobining huquqiy va metodik jihatlari tadqiq etib, qurilish faoliyatining tashkiliy va texnologik xususiyatlari xarajatlarni hisobini yuritish metodikasiga bevosita ta'sir ko'rsatishini qayd etadi [6]. Bu esa davr xarajatlarini boshqa xarajat turlaridan aniq ajratib hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ilysheva N.N. va Belskix V.B. qurilish tashkilotlarida buxgalteriya hisobini boshqaruv vositasi sifatida takomillashtirish masalasiga e'tibor qaratib, xarajatlarni obyektlar, buyurtmalar va tarkibiy bo'linmalar kesimida hisobga olish samarali boshqaruv uchun muhimligini asoslaydi [7]. Bunday yondashuv davr xarajatlarini tahlil qilish va ularning korxona faoliyatiga ta'sirini aniqlash imkonini beradi.

Qurilish sohasidagi xo'jalik faoliyatini hisobga olish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarda xarajatlarni to'g'ri guruhlash, ularning shakllanish manbalarini aniqlash va xarajatlarni ustidan ichki nazoratni kuchaytirish masalalariga e'tibor qaratilgan [8]. Ushbu yondashuv qurilish korxonalarida xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish uchun muhim hisoblanadi.

Shuningdek, qurilish korxonalarida xarajatlarni boshqarish va tannarxni shakllantirishga oid tadqiqotlarda xarajatlarni rejalashtirish, ularni amaldagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslash va yuzaga kelgan tafovutlarni aniqlash zarurligi qayd etilgan [9]. Bu esa davr xarajatlarini muntazam tahlil qilish orqali korxonaning moliyaviy barqarorligi va rentabelligini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Umuman olganda, o'rganilgan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, qurilish korxonalarida xarajatlarni masalasi asosan tannarx, audit, rentabellik va moliyaviy natijalarni shakllantirish nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Biroq davr xarajatlarning tarkibi, ularning qurilish korxonalaridagi o'ziga xos xususiyatlari, moliyaviy natijalarga ta'siri va ularni optimallashtirish mexanizmlarini kompleks tadqiq etish masalalari yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqotda qurilish korxonalarida davr xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, tarkibiy tuzilishi va ularni samarali boshqarish imkoniyatlarini o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotni amalga oshirishda foydalanilgan usullar (Методы /Methods).

Qurilish korxonalarida davr xarajatlarini tahlil qilish va ularni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ilmiy izlanishning nazariy va amaliy usullari uyg'un qo'llanildi. Tadqiqotning ob'ekti sifatida O'zbekiston Respublikasidagi yirik va o'rta miqyosli qurilish korxonalari tanlab olindi. Ularning 2022–2024-yillardagi moliyaviy hisobotlari asosida davr xarajatlarning o'zgarish tendensiyalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan qurilish korxonalarida boshqaruv tizimini takomillashtirish, xarajatlarni nazorat qilish va moliyaviy natijalarni yaxshilashda qo'llanishi mumkin.

Tahlil va natijalarlar (Анализ и результаты/Analysis and results).

Qurilish korxonalarida davr xarajatlari tarkibini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu xarajatlarni umumiy xarajatlarni tuzilmasida sezilarli ulushni egallaydi va korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Davr xarajatlari, odatda, ma'muriy xarajatlarni, savdo (marketing) xarajatlari va boshqa umumxo'jalik xarajatlardan iborat bo'ladi. Quyidagi jadvalda o'rta hajmli qurilish korxonasining 2023–2024-yillardagi davr xarajatlari tahlili keltirilgan:

1-jadval

Qurilish korxonalarida davr xarajatlarning tarkibiy tuzilmasi¹

Xarajat turi	2023-yil (mln so'm)	2024-yil (mln so'm)	O'sish (%)
Ma'muriy xarajatlarni	820	940	14,6 %
Marketing va savdo xarajatlari	460	510	10,9 %

Umumxo'jalik xarajatlarni	310	355	14,5 %
Jami davr xarajatlari	1 590	1 805	13,5 %

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2024-yilda davr xarajatlari 13,5% ga oshgan. Ushbu o'sishning asosiy sabablari sifatida ma'muriy xarajatlarning (ofis ijarasi, ish haqi, xizmat safarlari) ko'payishi hamda marketing faoliyatini kengaytirish bilan bog'liq reklama xarajatlari ortgani qayd etildi.

Qurilish korxonasining sof foydasi 2023-yilda 1,2 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 1,35 mlrd so'mga yetgan. Shu bilan birga, davr xarajatlari ulushi tushumga nisbatan 17,8% dan 18,2% gacha oshgan.

Bu esa shuni anglatadiki, xarajatlarni o'sishi foyda o'sish sur'atidan tezroq bo'lgan. Shunga ko'ra, xarajatlarni boshqarishning samarali tizimini joriy etish zarur. Tahlil natijalari asosida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha samaradorlikni oshirish mumkinligi aniqlandi:

- Raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish buxgalteriya va xarajatlarni monitoringini avtomatlashtirish orqali ma'muriy xarajatlarni 8–10% ga kamaytirish mumkin.

- Masofaviy ish tizimlari ofis maydoni, energiya va xizmat ko'rsatish xarajatlarni qisqartirish imkonini beradi.

- Marketing xarajatlarni qayta taqsimlash an'anaviy reklama o'rniga raqamli marketing (ijtimoiy tarmoqlar, SEO, SMM) vositalaridan foydalanish orqali samaradorlikni oshirish.

- Tender jarayonlarida raqobatbardosh narx siyosati ishlab chiqarish tannarxi va davr xarajatlarni hisobga olgan holda aniq narx strategiyasini shakllantirish.

Qurilish korxonalarida davr xarajatlarni boshqarish jarayonida ularning iqtisodiy samaradorligini baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur xarajatlarni ishlab chiqarish jarayonining bevosita tarkibiy qismi bo'lmasa-da, korxonaning umumiy moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli davr xarajatlarni faqat hisobga olish emas, balki ularni rejalashtirish, nazorat qilish, tahlil etish va optimallashtirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Qurilish korxonalarida xarajatlarning samarali boshqarilishi, avvalo, ularni iqtisodiy mazmuni va shakllanish manbalariga ko'ra guruhlashni talab etadi. Bunda ma'muriy, tijorat, marketing, transport, axborot-kommunikatsiya, xizmat ko'rsatish va boshqa umumxo'jalik xarajatlarni alohida hisobga olish orqali xarajatlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkoniyati kengayadi. Bunday tasnif boshqaruv qarorlarini qabul qilishda zarur bo'lgan tahliliy axborotlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Davr xarajatlarni boshqarishda xarajatlarni rejalashtirish va budjetlashtirish tizimidan foydalanish muhim hisoblanadi. Har bir xarajat turi bo'yicha oldindan belgilangan limitlarning mavjudligi ortiqcha sarflarning oldini olish imkonini beradi. Rejalashtirilgan ko'rsatkichlarning amaldagi natijalar bilan muntazam taqqoslanishi esa xarajatlarning me'yorida ortiq yoki asossiz oshib ketish sabablarini aniqlash imkonini beradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, qurilish korxonalarida davr xarajatlarning samaradorligini oshirish uchun xarajatlarning mutlaq miqdorini kamaytirishdan ko'ra, ularning natijadorligini oshirishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Xususan, boshqaruv xarajatlarni qisqartirish jarayonida korxonaning tashkiliy samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmaslik, marketing xarajatlarni optimallashtirishda esa yangi buyurtmalar va tushumlarning o'sishiga ta'sirini hisobga olish zarur.

Qurilish sohasida raqobatning kuchayishi sharoitida xarajatlarni boshqarishning zamonaviy usullaridan foydalanish korxonalarining bozor mavqei mustahkamlashga yordam beradi. Ayniqsa, xarajatlarni avtomatlashtirilgan hisobga olish, elektron hujjat aylanishi, raqamli moliyaviy monitoring va boshqaruv hisobotlaridan foydalanish xarajatlarni ustidan nazoratni kuchaytiradi. Raqamli texnologiyalar yordamida xarajatlarni to'g'risidagi ma'lumotlarni tezkor olish va ularni tahlil qilish rahbariyatga o'z vaqtida boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Shuningdek, qurilish korxonalarida xarajatlarning samaradorligini baholashda faqat moliyaviy ko'rsatkichlar bilan cheklanib qolmaslik kerak. Xarajatlarning buyurtmalar soni, bajarilgan qurilish ishlari hajmi, yangi mijozlarni jalb qilish, mehnat umumdorligi va korxonaning bozor ulushiga ta'sirini ham hisobga olish lozim. Bu yondashuv xarajatlarning real iqtisodiy samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Davr xarajatlarni boshqarishda ichki nazorat tizimini takomillashtirish ham muhim yo'nalishlardan biridir. Har bir tarkibiy

¹ Muallif ishlanmasi

bo'linma uchun xarajatlar bo'yicha mas'ul shaxslarni belgilash, xarajatlarni tasdiqlash tartibini joriy etish va muntazam ichki monitoring olib borish moliyaviy intizomni mustahkamlaydi. Ayniqsa, rejalashtirilmagan va iqtisodiy jihatdan asoslanmagan xarajatlarni aniqlash korxona mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Qurilish korxonalarida davr xarajatlarni optimallashtirishning yana bir muhim yo'nalishi xarajatlarning markazlar bo'yicha boshqarilishini tashkil etishdir. Bunda har bir bo'limning xarajatlari alohida shakllantirilib, ularning natijadorligi bilan o'zaro bog'lanadi. Mazkur tizim xarajatlar uchun javobgarlikni oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va boshqaruv samaradorligini yaxshilash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, qurilish korxonalarida davr xarajatlarni boshqarishning samarali tizimi uchta asosiy tamoyilga asoslanishi lozim: xarajatlarni asosli rejalashtirish, doimiy monitoring va natijadorlikni baholash. Ushbu tamoyillarning o'zaro uyg'unligi korxonada moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va foyda hajmini oshirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Umuman olganda, davr xarajatlarni samarali boshqarish qurilish korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xarajatlarni zamonaviy boshqaruv yondashuvlari asosida optimallashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, ichki nazoratni kuchaytirish va xarajatlarning natijadorligini muntazam baholab borish korxonaning raqobatbardoshligini oshirishga hamda uzoq muddatli moliyaviy samaradorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Выводы и предложения/Conclusion).

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida qurilish korxonalarida davr xarajatlarning shakllanishi, ularning turlari va moliyaviy natijalarga ta'siri chuqur o'rganildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, davr xarajatlari korxonaning ishlab chiqarishdan tashqari faoliyatini yuritishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni to'g'ri boshqarish foydalilik darajasini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Davr xarajatlari korxonaning ishlab chiqarish jarayonidan tashqarida, ammo faoliyatni samarali yuritish uchun zarur bo'lgan ma'muriy, marketing va umumxo'jalik xarajatlardir. Qurilish korxonalarida davr xarajatlarning asosiy qismi ma'muriy boshqaruv va marketing faoliyatiga to'g'ri keladi, bu esa moliyaviy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Davr xarajatlarni samarali boshqarish uchun ularni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish zarur.

Raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan buxgalteriya tizimlari va masofaviy boshqaruv shakllaridan foydalanish davr xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Qurilish korxonalarida xarajatlarni boshqarishning integratsiyalashgan axborot tizimini joriy etish, bu orqali barcha ma'muriy va marketing xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatib borish.

Har chorak yakunida davr xarajatlarni tahlil qilish hisobotini tuzish va ularni foyda ko'rsatkichlari bilan solishtirish orqali moliyaviy samaradorlikni baholash.

Ma'muriy xarajatlarni qisqartirish maqsadida masofaviy ish tizimi va onlayn boshqaruv shakllaridan foydalanish.

Marketing xarajatlarni samarali taqsimlash uchun raqamli marketing strategiyasini ishlab chiqish (ijtimoiy tarmoqlar, internet reklama, brend imiji).

Qurilish korxonalarida xarajatlarni tahlil qilish bo'yicha buxgalter va iqtisodchilar malakasini oshirish hamda ilg'or xalqaro tajribalarni amaliyotga tatbiq etish.

Umuman olganda, davr xarajatlarni oqilona boshqarish qurilish korxonalarida uchun moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, foyda miqdorini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, korxonalar zamonaviy tahlil usullari va raqamli boshqaruv mexanizmlarini keng joriy etish orqali o'z iqtisodiy salohiyatini yanada mustahkamlashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar (Литературы/ References):

1. Ergashev X.X. Qurilish korxonalarida auditning xususiyatlari // Экономика и социум. 2024. №6-2 (121).
2. Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiyoti. O'quv-uslubiy manba.
3. Rasulova S., Namazbayev S. Rentabellik va uni qurilishda oshirish yo'llari // Наука и инновация. 2(38). В. 96–101.
4. Shirinov U.A., Nasriddinov B.K. Qurilish korxonalarida daromadlar auditini takomillashtirishning muammolari // Экономика и социум. 2024. №5-1 (120).
5. Фадеева В.В., Виль Д.В. Особенности бухгалтерского учета в строительных организациях // E-Scio. 2019.
6. Прохорова Д.В. Бухгалтерский учет в строительных организациях: правовое регулирование, особенности методики. 2020.
7. Илышева Н.Н., Бельских В.Б. Модель бухгалтерского учета как инструмент управления строительными организациями: международный опыт и российская практика // Международный бухгалтерский учет. 2010.
8. Илышева Н.Н., Бельских В.Б. Анализ проблем учета хозяйственной деятельности на предприятиях строительной отрасли // Дискуссия. 2012. №10.
9. Buxgalteriya hisobida qurilish tashkilotlarida xarajatlarni boshqarish va tannarxni shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy-uslubiy yondashuvlar.